

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

УДК 113

В. Т. Шпак

ДО ПИТАННЯ ПРО МАТЕРІАЛІСТИЧНУ ДІАЛЕКТИКУ ТА ЇЇ ЗАКОНИ

В статті викладено критичний аналіз інтерпретації діалектики Гегеля в марксистській філософії. Автор розглядає «матеріалістичну діалектику» та її закони як спробу нав'язати процесам розвитку в природі і в суспільстві закономірності, породжені людською свідомістю.

***Ключові слова:** діалектика, матеріалістична діалектика, закони діалектики, тріада, розвиток, історія.*

В часи московського тоталітаризму «матеріалістична діалектика» мала привілейоване становище, бо виконувала функції однієї із «залізобетонних» опор панівної в суспільстві «марксистсько-ленінської ідеології», яка слугувала основою створеної в країні соціально-економічної системи, названої «розвинутим соціалізмом». А тому будь-яка спроба критичного аналізу «діалектичного вчення» Маркса і Енгельса – «єдино вірного» і «єдино наукового» – руйнувала підвалини радянського імперського ладу та була неможливою до того часу, поки не відбувся розпад імперії, крах комуністичної ідеології та московської тоталітарної системи.

Зарубіжні автори піддавали «матеріалістичну діалектику» гострій критиці. В 1940 р. з'явилася стаття відомого британського філософа Карла Поппера «Що таке діалектика?», у якій автор виступив проти «філософського системотворення» і дійшов висновку, що гегелівська діалектика (як і її марксистська інтерпретація) не може бути «основою наукової методології», як рекомендує марксизм, бо вона не просто застаріла, а є «зразком донаукового і навіть дологічного мислення» [11, с. 137]. В радянські часи стаття К. Поппе-

ра була звичайно суворо заборонена і з'явилася друком у московському журналі «Вопросы философии» лише у 1995 р. вже після смерті автора і краху тоталітаризму. Московські опоненти Поппера (статті В. Садовського, В. Смирнова, В. Швирьова, В. Біблера були вміщені в цьому ж номері журналу) погоджувалися з його критикою діалектики Гегеля, але обходили мовчанням критику «матеріалістичної діалектики».

Після краху московського тоталітаризму ставлення до діалектики було різним: одні продовжували схвалювати, а інші взагалі пропонували відкинути. В Україні з'явилися і «нові підходи» до осмислення діалектичної ідеї в нетрадиційному для марксизму ракурсі – у працях В. Шинкарука, І. Бичка, М. Булатова, В. Табачковського та інших авторів. Але критичний аналіз «законів матеріалістичної діалектики» фактично відсутній. В деяких підручниках з філософії і сьогодні майже так само, як і в тоталітарну епоху, викладається та сама «матеріалістична діалектика», а її сутність зводиться до «найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення», лише без посилань на «геніальних учителів усього прогресивного людства».

Мета статті – показати, що марксистська екстраполяція «законів діалектики» на об'єктивну реальність становить спробу нав'язати і природі, і суспільству процес розвитку, породжений в людській свідомості, бо т.зв. «закони діалектики» – духовне утворення людського мислення, теорія світобачення. Де гарантія, що розвиток у світі відбувається у відповідності до породжених нашою уявою «законів діалектики» і ми правильно розуміємо ці закони? Такої гарантії немає. А тому для «матеріалістичної діалектики» немає достатніх підстав.

Діалектика виникла в стародавній Греції як мистецтво вести полеміку з метою досягнення істини через зіткнення різних або протилежних думок, поглядів. Найвидатнішими майстрами «діалого» були Сократ, а також його учень Платон. Аристотель розглядає діалектику як метод дослідження, наближаючи її до логіки. Діалектика Гегеля – це діалектика абсолютної ідеї в

процесі її розгортання, а тому вона «об'єктивна», як і сама абсолютна ідея. Гегель детально розробляє діалектику як метод мислення. Для нього діалектика – «наука логіки», система філософських категорій.

В марксизмі тлумачення діалектики досить суперечливе, як і загалом все вчення Маркса, його життя й діяльність. Цілком справедливо пише київський професор Ю. Кушаков: «І особистість Маркса, і його світогляд багатогранні й дуже суперечливі [...] буквально виткані з протиріч» [7, с. 520]. Діалектика для Маркса – це спосіб «розуміння існуючого». Енгельс визначає діалектику як «метод мислення, який відповідає сучасній стадії розвитку природознавства» [3, с. 528]. В той же час вони розробляють ідею «матеріалістичної діалектики», «діалектики природи». Але словосполучення «матеріалістична діалектика» здається абсурдним, бо метод, спосіб мислення сам по собі не може бути ні матеріалістичним, ні ідеалістичним. Користуватись діалектикою можуть як ідеалісти, так і матеріалісти в процесі пізнання і духовних процесів, і матеріального світу. Однак це не міняє суті діалектики, хоча на думку Маркса протилежність матеріалізму та ідеалізму слугує основою для протиставлення його діалектичного методу гегелівському: «Мій діалектичний метод щодо своєї основи, – пише він, – не тільки відмінний від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення... є деміург дійсного, яке становить лише його зовнішній вияв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній» [9, с. 23]. Фактично протилежності методів у цій характеристиці немає. Маркс вдається до підміни понять: декларує протилежність методів, способів пізнання, а по суті викладає протилежність світоглядів – матеріалістичного та ідеалістичного розуміння світу. В залежності від цього проголошується і назва діалектики: ідеалістична або матеріалістична.

Так само і матеріалізм як вчення про первинність матерії по відношенню до свідомості не може бути діалектичним, бо в такому випадку первинним стає мислення, свідомість. Відомо, що Маркс і Енгельс свою філософію не

називали «діалектичним матеріалізмом». Цей термін вперше для назви марксистської філософії вжив Й. Діцген. Хоча в Енгельса зустрічається заява про те, що «сучасний матеріалізм є по суті діалектичним» [4, с. 202], але ці слова стосуються не марксистської філософії, а загалом матеріалізму XIX ст. Мова йде про те, що філософи-матеріалісти відійшли від характерного для XVIII ст. механістичного пояснення світу і розглядають його в процесі розвитку та змін. Вираз «діалектика природи» повинен означати, здавалося б, філософію природи, тобто мислення про природу, але для Енгельса «діалектика природи» – насамперед процес розвитку самої природи, що відбувається нібито діалектично, відповідно до трьох законів діалектики, об'єктивно.

Цілком справедливо пише І. Бичко: «Адже, як загальновідомо, «діалектика» (згідно її творцю Сократу), є вчення про метод пізнання і тому стосується винятково духовної реальності, через що ніякого прямого стосунку до матерії – і, відповідно, до матеріалізму – не має, тому «діалектичний матеріалізм» є філософський нонсенс» [1, с. 355–356]. Категорично заперечував поєднання діалектики і матеріалізму вже згадуваний К. Поппер. Він вважав, що марксизм виходить з того самого принципу, що і Гегель, – тотожності нашої свідомості і реального світу – лише у перевернутому вигляді: Гегель проголошував дійсність тотожною свідомості, розуму, що і обумовило ідеалістичний характер його філософії, але цю філософію легко перевернути на різновид матеріалізму, оголосивши, що дійсність розвивається діалектично, тобто свідомість тотожна дійсності [11, с. 133].

Гегель розглядає розвиток не природи і не суспільства, а свідомості, понять, духу, абсолютної ідеї. По суті, діалектика Гегеля – гра понять. Маркс і Енгельс екстраполюють гегелівську діалектику, її закони та категорії на реальну дійсність – природу і суспільство. Енгельс писав, ніби у Гегеля діалектика має перевернутий догори ногами вигляд, а вони з Марксом поставили її на ноги. Насправді – навпаки. Саме у Гегеля діалектика – духовний процес, «рух понять» (за словами самого Гегеля). А «матеріалістична діалектика»

Маркса і Енгельса – спроба нав'язати і природі, і суспільству вигадані у людській уяві абстрактні закони, чого Гегель, мовляв, не розумів.

Нав'язувати природі створену у власній свідомості схему розуміння її розвитку безпідставно. Всі подібні спроби, а їх в історії пізнання було багато, достатньо згадати хоча б механістичний матеріалізм XVIII ст. – спробу нав'язати природі і суспільству закони механіки, – закінчувалися нічим і виявлялися помилковим розумінням дійсності. Така ж доля спіткала і «діалектичний матеріалізм». Чи ж випадково Ленін, характеризуючи діалектику Гегеля, вживає термін «вгадав»: «Гегель геніально вгадав діалектику речей (явищ, світу, природи) в діалектиці понять» [8, с. 165] Тобто у відповідності з марксизмом Ленін ототожнював гегелівську діалектику понять з процесами, які відбуваються у природі. Але ж це абсурд: природі нав'язується вигаданий людиною процес її розвитку. В дійсності далеко не все відбувається так, як людина гадає, уявляє, думає. Земля не тримається на трьох китах, як вважали в стародавні часи. Геоцентрична система проіснувала тисячі років, а все ж виявилася хибною: видимість і дійсність далеко не завжди тотожні. Наука не може ґрунтуватись на принципах ворожки – вгадав, не вгадав, хоча помилки неминучі: людство йде від менш повного знання до більш повного і точнішого.

Гегель сформулював три закони діалектики. Марксистки теж визнавали ці ж самі три закони. Чому тільки три? Радянські філософи давали таке тлумачення: три закони діалектики Гегеля розкривають і пояснюють всю сутність процесу розвитку – джерело розвитку («закон єдності і боротьби протилежностей»), форму розвитку («закон переходу кількісних змін в якісні») і напрям, тенденцію процесу розвитку («закон заперечення заперечення»), а тому більше законів нібито і не потрібно.

Фактично те, що Гегель назвав законами діалектики, є не що інше, як його власна інтерпретація деяких рис, моментів процесу розвитку. Гегель бере до уваги лише три моменти розвитку і абсолютизує їх, оголошуючи законами. Але процес розвитку має дуже багато властивостей, рис. Чому законом

діалектики не є, наприклад, всезагальний зв'язок або причиново-наслідковий зв'язок? Не випадково ж діалектика оголошується вченням про взаємозв'язок і розвиток. Всякий розвиток відбувається не просто так, а має своє спрямування, свою мету. Якщо, наприклад, проростає зерно соняшника, то результат подальшого розвитку відомий – стебло соняшника. Зерно кукурудзи дасть тільки стебло кукурудзи, а жолудь – дерево дуба, за умови, звісно, що нічого надзвичайного не трапиться і паросток не загине. Чому мета розвитку не є законом діалектики? Таких питань можна поставити багато. Чому процес розвитку обов'язково має лише одну форму – перехід поступових кількісних змін в якісні? Адже кількісні зміни не завжди призводять до якісних, а якісні зміни не обов'язково відбуваються лише після змін кількісних. Якщо рослина набула іншої якості в результаті раптової зміни умов навколишнього середовища або втручання людини, то не варто тут шукати дії цього закону діалектики. Не кожне посіяне зерно дає сходи. Рушійною силою розвитку не завжди є боротьба взаємовиключних протилежностей. Якщо із зернини виростає рослина або рослина дає зерно – хіба це результат боротьби протилежностей? Нове не обов'язково з'являється лише після заперечення старого і не завжди нове є запереченням старого. Нове і старе можуть співіснувати, а нове часто є не запереченням, а продовженням існуючого в нових умовах. Крім того, якщо те, що існує, породжує щось нове, то хіба з метою боротьби проти нього: хто кого подолає? Невдалою здається і назва закону «заперечення заперечення». Адже мова йде фактично про часткове заперечення старого, тобто того, що існує на даний момент, і одночасно його часткове збереження, бо все нове виникає лише на основі того, що вже існує, – без його збереження розвиток взагалі неможливий.

Далеко не завжди розвиток суспільства знаходить своє пояснення в законах діалектики. Росіяни прокинулися від первісної сплячки дуже пізно, коли інші європейські народи уже пожинали плоди своєї багатовікової праці. Тисячолітня відстань, яка відділяла Московію (такою була офіційна назва

Росії до 1698 р.) від Західної Європи, первісні традиції, рабовласництво до 1861 р., матеріальна і духовна злиденність московітів на фоні європейської цивілізації – все це породило у Європі відповідні враження про Росію та комплекс неповноцінності у росіян, що і змушувало усіх московських правителів створювати міфи про божественне походження своєї влади, зображувати себе помазаниками божими і поширювати серед населення ідеї месіанізму, національної виключності, богообраності, аби замаскувати російську відсталість, а також нікчемність, бездарність та безпорадність самих правителів і у такий спосіб під страхом «божого кару» спонукати російський народ до покорі й терпіння. Таким чином комплекс національної неповноцінності росіян, що виник на фоні зіставлення європейської цивілізації та російської рабовласницької системи й тисячолітньої російської відсталості, кремлівські правителі перетворили на комплекс зверхності, національної виключності, богообраності, себе зобразили намісниками Бога, а народи національних меншин, завойовані і поневолені імперією, оголосили неповноцінними, «молодшими братами», аби у такий спосіб утвердити вищість росіян у їх власній свідомості. В цьому ж дусі і В. Белінський, відомий російський літературний критик, ще в 1840 р. пророкував відсталій, рабовласницькій Росії недалеке (в 1940 р.) майбутнє – «на чолі цивілізованого світу», не враховуючи, що для подолання тисячолітньої відсталості країні потрібно багато століть. Адже і сьогодні відстань між цивілізованим світом та Росією дуже велика. Так було і в радянській імперії: більшовицькі вожді поширювали ідеї особливої ролі Росії (Радянського Союзу), яка нібито прокладає для всього людства шлях у «світле майбутнє». Те ж саме продовжується і в нинішній Росії. Сучасний російський автор пише: «Соборність, колективізм, служіння нації, тобто пріоритет її долі над турботами особистості – всі ці принципи властиві російському народу» [10, с. 14]. (Як тут не згадати рядки з російських пісень радянської епохи «все как один умрем за власть советов», «жила бы страна родная и нету других забот», та ін). Але ж ці принципи типові для первісного ладу, коли особа мо-

же вижити лише за умови виживання племені, роду і через те окрема людина – ніщо. Маяковський так прямо і писав: «єдинеця – ноль». Кремлівським правителям і сьогодні потрібні міфи про месіанське призначення Росії, аби зберегти імперію і вселити якусь надію в душі росіян в умовах відсталості та безнадії на фоні високого рівня життя, добробуту, науки, виробництва, культури в цивілізованих країнах. З тих же мотивів московський патріарх Кирил у 2010 році кидає звинувачення на адресу народів цивілізованих країн у «споживацьких настроях», а російську відсталість і злиденність, первісні звичаї і рабську психологію, відсутність демократії вихваляє як нібито щось неймовірно цінне, тотожне «духовному ідеалу». Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. щось подібне відбувалось у Німеччині – відсталий, бідний, феодально роздрібненій країні, яка і мріяти не могла про рівень промислового розвитку Англії, Франції, Нідерландів. Німецькі мислителі шукали порятунку, бо постало питання: бути чи не бути німецькій нації? Це і породило німецьку класичну філософію (в т.ч. діалектику і марксизм), а також ідею про перевагу німців над іншими народами. Так само трапилось і після I-ої світової війни. Принизливий для Німеччини Версальський мирний договір стимулював прагнення німців отримати визнання і довести, що вони не гірші від інших народів світу, а це сприяло поширенню ідей расизму та привело до влади нацистів у 1933 р. Комплекс неповноцінності породив комплекс зверхності. Який закон діалектики пояснює такий процес розвитку історії? Жоден. Але таку рису розвитку, як перехід в інше, можливо, навіть у свою протилежність, тут помітити можна. В кінцевому рахунку – це відомо ще з часів Геракліта – все знає змін, «все тече», переходить у щось інше, в т.ч. і в свою протилежність.

Гегелівські три закони діалектики для Маркса і Енгельса були до речі – вони гармонійно вписувалися в їх революційне вчення і послужили філософською основою «теорії наукового соціалізму»: в результаті заперечення феодалізму розвиток капіталізму призводить до чисельного зростання робітничого класу, загострення суперечностей між буржуазією та пролетаріатом,

класової боротьби та революції, яка знаменує заперечення капіталізму і появу нового суспільного ладу – соціалізму як заперечення заперечення. Тому і в Росії послідовники Маркса взяли на теоретичне озброєння цю «матеріалістичну діалектику», закликаючи до революції і створення соціалістичного ладу. Але оскільки Росія була дуже відстала – після 1861 р. тільки розпочався процес формування феодалізму європейського типу і зародження капіталізму, а населення країни залишалось абсолютно безграмотним, – то після приходу до влади більшовицькі вожді зайнялися ліквідацією неписьменності (повсюдно створювали лікнепи) і одночасно спрощенням, примітивізацією марксизму, в т.ч. «матеріалістичної діалектики», що і було втілено в примітивній публікації Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», яку примусово вивчали (зазубрювали) по всій країні, як у вищій школі, так і в системі політосвіти (подібно до того, як це робили в КНР з «цитатниками Мао» в 60-х рр.), щоб малоосвічене населення Росії запам'ятовувало «об'єктивні закони», відповідно до яких ніби все відбувалося у світі і в СРСР. Таким чином соціальні процеси в країні поставали не як волюнтаризм влади і свавілля вождя (Леніна чи Сталіна або їх наступників), а як нібито об'єктивний, необхідний, закономірний (діалектичний) процес суспільного розвитку, який відбувається відповідно до законів діалектики незалежно від волі та бажання людей і тому безпомилковий і правильний, що звільняло вождя від критики та відповідальності. Завдання зводилось лише до того, щоб виконувати «геніальні вказівки» «вождів світового пролетаріату» у реалізації об'єктивної історичної закономірності, бо ніби тільки вожді завдяки їх геніальності розуміли цю об'єктивність, необхідність, діалектичну закономірність і тому ніколи не помилялися, на відміну від тих, хто не розумів «пролетарську науку» (тобто діалектику) і через те помилявся, не погоджувався з думкою вождя, а тому врешті-решт виявлявся (оголошувався) «ворогом народу», зрадником.

Постає і таке питання. Закони діалектики прийнято вважати найбільш загальними законами розвитку. Розвитку чого? У Гегеля це закони розвитку

абсолютної ідеї, духу, а Маркс і Енгельс переносять їх на природу та суспільство. На якій підставі? За словами Енгельса діалектика – «наука про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення». Далі він пояснює, що ці закони природи, людської історії і мислення «по суті тотожні», а різняться лише за виразом, оскільки «голова людини може використовувати їх свідомо», тоді як в природі та історії «вони прокладають собі шлях несвідомо, у формі зовнішньої необхідності» [5, с. 288].

Отже, над природою та історією людства стоїть «зовнішня необхідність» у вигляді законів діалектики, які і диктують розвиток світу. (Це по суті той самий Гегель, тільки місце абсолютної ідеї посідає «зовнішня необхідність», тобто закони діалектики). В мисленні людей ці закони діалектики лише знаходять своє відображення. Чи є це відображення адекватним – такого питання, як не дивно, навіть не виникає, на доказ наводяться окремі факти. Тобто Маркс і Енгельс додали до гегелівської діалектики одно слово («матеріалістична»), інакше кажучи лише поміняли назву. В сутності це та ж сама гегелівська тотожність мислення і дійсності. Гегель дійшов висновку: якщо розум розвивається діалектично, то і дійсність повинна також розвиватися діалектично. Ця концепція отримала назву панлогізм. Очевидно, що цю теорію тотожності можна витлумачити як абсолютний ідеалізм (оскільки Гегель переносить її з розуму на дійсність) і як матеріалізм (перенести з дійсності в розум), про що вже йшлося. Цим і скористався Маркс, оголосивши діалектику «матеріалістичною», що й дало привід Енгельсу заявити, що Гегель помилявся, а Маркс зробив «геніальне відкриття», вчинив «науковий подвиг». Заява Енгельса безпідставна: нічого вони з Марксом не відкривали і ніякого подвигу не вчинили, а виходили просто з того ж самого принципу, що й Гегель – тотожності мислення і дійсності, лише в перевернутому, на відміну від гегелівського, вигляді.

Концепція Маркса і Енгельса породжує багато питань. Зокрема, хто встановив цю «зовнішню необхідність» і сформулював закони, які диктують

розвиток і природи, і суспільства? Де вони взялися? Де гарантія, що ми правильно їх розуміємо? Чому ці закони є «зовнішніми»? Хто їх диктує? Бог? Абсолютна ідея? Що таке «зовнішня необхідність» по відношенню до природи і суспільства?

На ці питання відповіді не було, і самі питання в часи московського тоталітаризму ставити було дуже небезпечно, тому що найменші сумніви (вже не кажучи про втрату віри) ідеологічного характеру підривали авторитет правлячої партії, влади, «вождя і учителя всіх народів», а це в авторитарному суспільстві не допустимо. Тому навіть за сумнів у вчення «вождів світового пролетаріату» в СРСР суворо карали, як «ворогів усього прогресивного людства».

Неспроможною здається і т.зв. «тріада». Гегель вважав, що розвиток відбувається у відповідності до його формулювання: теза, антитеза, синтез. Але гегелівська схема дуже сумнівна, особливо, якщо її застосувати до реальної дійсності – природи і суспільства. Адже розвиток – це відмінність між існуючим буттям і тим, до чого це буття в процесі змін, тобто розвитку, прямує, бо якщо такого спрямування, прагнення немає, то і розвитку немає. Навряд доцільно називати це прагнення «боротьбою між старим і новим», оскільки існуюче буття («теза») ще не є старе, а те, до чого буття прямує («анти-теза»), ще не є наявне, а лише один із багатьох можливих варіантів. Яка із можливостей стане реальністю – невідомо. Антитеза – те, до чого прагне наявне буття, – після реалізації теж породить нове прагнення, нову «антитезу». Так і далі. А от синтезу не видно. Тому М. Булатов і дійшов висновку: історія рухається від заперечення до заперечення, а синтезу не досягає [2, с.87].

Звичайно, кожне наявне буття завжди містить в собі якийсь момент того, на основі чого воно виростало, але хіба це «повернення до старого»? І не завжди нове буття обов'язково в повному розумінні анти (протилежне) по відношенню до того, з чого воно з'явилося. Воно інше, хоча може бути в чомусь і протилежне. Тобто цей процес протікає набагато складніше, ніж в уяві Гегеля і Маркса. Якщо розвиток прийде до синтезу, тобто завершення циклу,

то це означатиме кінець розвитку. Отже, синтезу в процесі розвитку і не повинно бути. Тому розвиток виглядає інакше – не «заперечення заперечення», а прямування до нового через безкінечне часткове заперечення і одночасно часткове збереження попереднього.

Не помітно тріади і в процесі історичного розвитку. Феодальний лад заперечує в деяких відношеннях рабовласництво, а капіталізм заперечує феодальні відносини, але не становить синтезу рабовласництва і феодалізму. Так само і в процесі мислення. Нова теорія може містити в собі синтез кількох попередніх, але далеко не завжди. Система Коперніка не включає в себе систему Птолемея. Головне – не так важливий синтез, як нове пояснення, бо інакше не має сенсу висувати нову теорію. Кожна нова епоха в історичному розвитку суспільства являє собою в чомусь відмінність від попередньої, а це спонукає філософів до її осмислення, тобто до формулювання нової теорії. Принаймні так було впродовж історії. Звичайно, при бажанні процес історичного розвитку людства можна зобразити і у вигляді тріади: суспільна власність первісного ладу (теза) змінюється приватною власністю рабовласницького, феодального, капіталістичного ладу (антитеза), а остання в свою чергу змінюється суспільною власністю комуністичного ладу (синтез, з «поверненням до старого»). Саме так характеризують історичний процес марксистів, аби знайти «залізні» аргументи на користь «теорії наукового соціалізму». Але ж тріада тут існує лише в голові, в мисленні, а в дійсності нічого подібного не було. Фактично за первісного ладу існувала племінна, тобто групова, а не суспільна власність, і всі спроби створити в епоху «соціалізму» в СРСР суспільну власність ні до чого не призвели – отримали державну власність. Суспільної ніде і ніколи не було. Отже, і тут тріада виявилася вигадкою.

Своєрідну інтерпретацію гегелівської тріади знаходимо у К. Поппера. Пояснюючи, що таке діалектика, він виходить з того, що це теорія розвитку не об'єктивного світу, а лише нашого мислення, пізнання: виникає якась теорія (теза), всупереч їй виникає інша теорія (антитеза), і в процесі їх протисто-

яння з'являється синтез – теорія, яка включає позитивні моменти обох попередніх. В цьому Поппер бачить суть діалектики і розглядає її як один із своєрідних варіантів методу проб і помилок, бо цей метод ґрунтується на елімінації тези, а діалектика навпаки наполягає на збереженні позитивного, що міститься як в тезі, так і в антитезі. Поппер аналізує тріаду Гегеля з позицій розвитку мислення, науки, оскільки, за Гегелем, дух розвивається діалектично, а тому заявляє, що не теза породжує антитезу, а наше мислення приводить до антитези [11, с. 119–120]. Уже тут ми бачимо різні підходи до розуміння діалектики: у Гегеля це об'єктивна діалектика абсолютної ідеї, духу, що відображається у наших поняттях, а у Поппера тільки нашого мислення (наших понять). Тому у Гегеля суперечність між тезою і антитезою об'єктивна, у Поппера – суб'єктивна і виступає у формі критики тези з позицій антитези в процесі нашого мислення, пізнання. Ця критика потрібна, щоб виявити суперечність і висунути антитезу, аби подолати суперечність, бо інакше неможливий інтелектуальний прогрес. Якщо одна теорія містить якусь інформацію, а інша одночасно заперечує її, то це нічого не дає. Який може бути висновок з двох протилежних і взаємовиключних тез: «дощ іде» і «дощу немає» (одночасно)? Тільки той, що одна з них хибна. Звичайно, прихильник діалектики скаже, що обидві фрази можуть бути істинні, але це вже залежить від того, який зміст вкладається у поняття. В епоху московського тоталітаризму щороку проводилися урочисті засідання, присвячені черговій річниці з дня смерті Леніна, на яких тріумфально проголошувалося: «Ленін – вічно живий». Отже, і мертвий, і живий одночасно. Зрозуміло: в одному випадку мова йшла про біологічну істоту людського роду, в іншому – про ідеологію засновника партії.

Що стосується фактів, то їх можна наводити скільки завгодно, – і за, і проти будь-якого тлумачення процесу розвитку та будь-якого закону. Взагалі емпіричні приклади, факти нічого не доводять крім того, що подібні явища мають місце в об'єктивній реальності. Не випадково прихильники постпози-

тивізму відкинули принцип верифікації – обґрунтування теорії фактами, бо наука включає такі елементи, які не можна зіставити з фактами. Факт – одичне, а теоретичний висновок – загальне. Навіть багато фактів не означає, що загальний висновок істинний. Найбільш поширений приклад у прихильників діалектики: зерно-рослина-зерно. Дійсно, нове зерно ніби є «поверненням до старого». Справа тільки в тому, що ми спостерігаємо замкнуте коло, а розвиток в цьому прикладі відсутній: кожного року сіють пшеницю і виростає така ж сама пшениця. Правда, зерно може бути трохи інакше, залежно від погодних умов, тобто дещо відмінне у чомусь від попереднього року – нижчого або вищого ґатунку. Якщо кинути в землю жолудь, то виросте дуб, на якому будуть знову такі ж самі жолуді. Так відбувається тисячі років. Отже, є тріада – немає розвитку. Є розвиток – немає ні тріади, ні синтезу. Весна є запереченням зими, а літо – запереченням весни. Однак літо не є синтезом ні зими, ні весни. Так само і осінь приходить як заперечення літа, але також не є синтезом попередніх станів. І крім того, причина зміни пори року не є результатом саморозвитку природи на планеті. Причини – кут нахилу земної осі і рух планети навколо сонця, що і приводить до зміни пори року – відповідних змін у природі на планеті. Отже: ні тріади, ні законів діалектики.

Висновок напрошується досить дивний: проголосивши діалектику матеріалістичною, Маркс і Енгельс по суті повернулися на позиції ідеалізму і гегелівського панлогізму. З цієї причини їх теорія перетворилася на догму, хоча сам Енгельс, заперечуючи догматизм, писав: «для нас раз назавжди втрачає всякий сенс вимога остаточних розв'язань і вічних істин; ми ніколи не забуваємо, що всі здобуті нами знання з необхідністю обмежені і обумовлені тими обставинами, за яких ми їх здобуємо» [5, с. 288]. Сказано добре, а вишло – навпаки. Діалектика, за словами Енгельса, являє собою силу, «перед якою ніщо не може встояти», (фактично це фраза Гегеля із його «Енциклопедії філософських наук»). У Гегеля це зрозуміло: розгортання абсолютної ідеї, сила духу. А звідки взялася ця сила в Енгельса – «зовнішня сила» над

природою і над історією? Де ж тут матеріалізм? В «Анти-Дюрингу» Енгельс пише: «Отже, що ж таке заперечення заперечення? Надзвичайно загальний [...]закон розвитку природи, історії і мислення, закон, який [...] має силу в тваринному і рослинному царстві, в геології, математиці, історії і філософії». По суті, це той же самий гегелівський абсолютний дух, який стоїть над всім і все породжує: і дійсність, і її закони, і мислення. Фактично закони діалектики в марксизмі виступають у ролі Бога: все в реальній дійсності відбувається у повній відповідності до цих законів, як в релігії – з волі Бога.

Велика увага до діалектики у Маркса не випадкова. Як уже було сказано, закони діалектики, викладені у Гегеля, Маркс досить уміло пристосував до свого пояснення історії і прогнозів суспільного розвитку. Прогнозована марксизмом заміна капіталізму соціалізмом, наприклад, розглядається як вияв дії закону заперечення заперечення. Радянські марксистки пояснювали, ніби Маркс спочатку в «Капіталі» доводить економічну неминучість цієї заміни, а потім уже пише, що тут виявляється цей закон. Однак і цей закон у Маркса теж – аргумент на доказ «теорії наукового соціалізму». А найголовніше полягає в тому, що ніхто так і не побачив дію цього закону в історії за сценарієм Маркса. Все відбулось всупереч його прогнозам і закону заперечення заперечення, тобто «закони матеріалістичної діалектики» для історії не указ: вона посміялася з них.

Як діалектика слугувала основоположникам марксизму для обґрунтування їхніх суперечливих поглядів свідчить і таке. Попри постійні заяви про вирішальне значення матеріального виробництва в процесі суспільного розвитку і класову боротьбу як рушійну силу історії, Енгельс проголошує: «низяка жадібність була рушійною силою цивілізації з її першого до сьогоднішнього дня...». В листі К. Шмідту (1890 р.) він заявляє, що процес історичного розвитку «відбувається у взаємодії», в якій «немає нічого абсолютного, а все відносне», посилаючись на діалектику і використовуючи її як нитку Аріадни для виходу з лабіринту власних вигадок і суперечностей. І в цьому ж листі

на цій же сторінці знову пише: «економіка... визначає вид змін і подальшого розвитку» [6, с. 397]. Тобто, і так, і навпаки. Коли і як потрібно.

Діалектика – духовне утворення, а тому вона не може бути об'єктивною. Вона суб'єктивна (як і у Сократа, і у Платона). Діалектика – філософське бачення і пояснення процесу розвитку на даному етапі. Чи відповідає наше пояснення тому, що дійсно відбувається? Гарантії немає. А тому абсолютизувати нашу уяву, вважати її єдино науковою немає достатніх підстав. Тим більше, що у минулому подібних помилок було дуже багато. Гегель свого часу запевняв, що його філософське розуміння світу, в т.ч. діалектика, – вершина людського мислення і кінець філософії: все уже відомо, філософам більше нічого робити. Маркс і Енгельс слідом за Гегелем теж думали, що їх філософія ніколи не буде перевершена і самовпевнено вважали, що з їх «геніальними відкриттями» ніби «прийшов кінець взагалі всякій філософії»: вони все пояснили з позицій «матеріалістичної діалектики», а тому «з усієї попередньої філософії» залишається лише «формальна логіка і діалектика» [4, с. 202], тобто, методологія. Як видно, всі вони глибоко помилялись. Нічого подібного ніколи не трапляється, поки діятиме людський розум. Межі людського пізнання немає. Подолавши обмеженість, а також догматизм «діалектико-матеріалістичного» мислення, наука піде далі до більш глибокого і всебічного пояснення закономірностей процесу розвитку природи, суспільства і людського мислення. Людська думка ніколи не зупиниться ні на яких успіхах у процесі пізнання світу. Цей процес безкінечний, як безкінечний світ.

Діалектика є спосіб мислення, метод пояснення дійсності. А марксистська «матеріалістична діалектика» означає нав'язування природі та суспільству «об'єктивних законів діалектики». Бачити розвиток і природи, і суспільства крізь призму створених людською уявою трьох «законів діалектики» і самі закони розуміти як силу, якій все підпорядковано і в реальній дійсності, і в мисленні, тобто абсолютизувати ці закони – догматичний підхід. Звичайно, і в об'єктивній дійсності, і в мисленні мають місце і кількісні зміни, і які-

сні, як і їх взаємоперехід, а також і суперечності, і заперечення. Однак, це ще не доказ того, що взагалі розвиток і природи, і суспільства відбувається відповідно до трьох «законів діалектики», яким все підпорядковано і перед силою яких «ніщо не може встояти». Саме в результаті догматизації марксистської філософії за роки радянської влади в сфері філософії не було помітних досягнень, бо за межі «діалектичного матеріалізму» ніхто не смів виходити і навіть сумнів у його абсолютній істинності був неприпустимий. Мав рацію К. Поппер: не може бути розвитку науки без свободи мислення. Чи не тому і сьогодні в сфері світової науки здобуток Росії, за визнанням самих московських очільників наукової галузі, становить 0,3 %? Без подолання обмеженості і догматизму «діалектико-матеріалістичного світогляду» подальший розвиток філософського розуміння світу неможливий.

Список використаних джерел

1. Бичко І. Філософія як історія філософії // Вибрані твори / Ігор Валентинович Бичко. – Тернопіль : Джура, 2011. – С. 352–369.
2. Булатов М. Про «долі діалектики» / Михайло Булатов // Філософсько-антропологічні студії'2001. – К. : Стилос, 2001. – С.77–87.
3. Енгельс Ф. Діалектика природи // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 20 : 1873–1883 pp. / Фрідріх Енгельс. – 1965. – 776 с.
4. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори. [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 19 : Березень 1875– травень 1883 р. / Фрідріх Енгельс. – 1965. – 624с.
5. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори. [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т.21 : Травень 1883-грудень 1889 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 257–302.
6. Енгельс Ф. К. Шмідту // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори. [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 37 : Листи Ф. Енгельса. 1888–1890 pp. / Фрідріх Енгельс. – 1967. – С. 369-372 .
7. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю. Кушаков. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 570 с.

8. Ленін В. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» // В. І. Ленін Повне зібрання творів : у 55 т. – К. : Політвидав України, 1960–1975– .– Т. 29. – С.73–202.
9. Маркс К. Капітал // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори. [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 23 : «Капітал»; т.1 / Карл Маркс. – 1963. – С. 43–784.
10. Моисеев Н. Современный антропологизм и цивилизационные разломы / Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3–30.
11. Поппер К. Что такое диалектика? / Карл Раймунд Поппер // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 118–138.

Шпак В. Т. К вопросу о диалектике и ее законах.

В статье излагается критический анализ интерпретации диалектики Гегеля в марксистской философии. Автор рассматривает «материалистическую диалектику» и ее законы как попытку навязать процессам развития природы и общества закономерности, рожденные в человеческом сознании.

Ключевые слова: диалектика, материалистическая диалектика, законы диалектики, триада, развитие, история.

Shpak V. T. Viewing the question of dialectics and its laws.

In the article critical analysis of interpretation of Hegel's dialectics in Marxist philosophy is given. The author considers «materialistic dialectics» and its rules, as an attempt to intrude the regularities, invented in the human awareness to the processes of nature and society development.

Key words: dialectics, materialistic dialectics, laws of dialectics, triad, development, history.